



Essentius

‘Kijk eens om je heen’

Addendum 3.0

Omgaan met rouw en verdriet

A. Sluiter, directeur bestuurder
Mei 2016

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	1 van 28

Inhoudsopgave

Protocol verdriet en rouw bij overlijden van een ouder van een leerling	3
Voorbeeld brief	6
Voorbeeld rouwadvertentie	7
Protocol verdriet en rouw bij overlijden van een ouder, broer en zus van een leerling	8
Protocol verdriet en rouw bij overlijden van een personeelslid	10
Protocol verdriet en rouw bij overlijden ouders, partner, kind van personeelslid	13
Protocol Verdriet en rouw bij overlijden van een leerling	14
(Poging tot) Zelfdoding	20
Gewelddadige dood	21
Omgaan met de media	22
Analyse van eigen emoties	23
Kinderen en het besef van de dood	25
Fasen in de rouwverwerking	27

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	2 van 28

Protocol verdriet en rouw bij overlijden van een ouder van een leerling

Inleiding

Hoe kan de school handelen bij het overlijden van een ouder van een leerling?

In dit protocol beschrijven we de procedurele stappen die in voorkomende gevallen op school genomen moeten worden. We realiseren ons dat iedere situatie op zich staat en het handelen nooit in strakke procedures te vatten is, maar vinden het desondanks belangrijk dat er vooraf richtlijnen vastgesteld zijn.

In alle gevallen is de schoolleiding, in de persoon van de directeur en bij diens afwezigheid de waarnemend directeur de aanspreekbare persoon voor de collega's. De te ondernemen acties zullen door de schoolleiding altijd in overleg met één van de andere stafleden en de betrokken leerkrachten genomen worden (hierna te noemen crisisteam), maar nooit zonder overleg met de partner en/of andere naaste familielid van de betrokken ouder.

1. Het bericht komt binnen

- ▶ Neem de brenger van het bericht direct mee naar een rustige ruimte.
- ▶ Geef voldoende ruimte en tijd om de brenger zijn/haar boodschap te kunnen vertellen.
- ▶ Zorg indien nodig voor opvang van de groep of roep z.s.m. de schoolleiding.
- ▶ Geef aan, nadat de boodschap is gebracht, dat de school alle hulp zal bieden waar dat nodig is.
- ▶ Breng de schoolleiding direct van de situatie op de hoogte.

2. Het crisisteam

Zo spoedig mogelijk wordt een crisisteam samengesteld dat de activiteiten ontwikkelt en coördineert:

- ▶ Leden van het crisisteam: een persoon van de schoolleiding, de betrokken groepsleerkracht(en) en (indien nodig) een externe deskundige.
- ▶ Eén persoon wordt als eindverantwoordelijke aangewezen.
- ▶ Het crisisteam is verantwoordelijk voor:

- Informatie aan de betrokkenen
- Het op de hoogte stellen van het bevoegd gezag
- Organisatorische aanpassingen
- Opvang van leerlingen en collega's
- Contacten met de ouder of voogd
- Regelingen in verband met rouwbezoek en uitvaart
- Administratieve afwikkeling
- Nazorg van de betrokkenen

3. Het verstrekken van de informatie

Het crisisteam gaat na wie geïnformeerd moet worden over het overlijden:

- ▶ Het team
- ▶ De klas van de leerling
- ▶ Ouders
- ▶ Directeur bestuurder
- ▶ Indien gewenst: Personen en instanties van wie kans bestaat dat zij contact opnemen met de familie zoals externe hulpverlening, leerplichtambtenaar, GGD en dergelijke.

4. Het vertellen van het verdrietige nieuws aan de groep

Aandachtspunten bij het vertellen van het bericht voor groepsleerkrachten:

- ▶ Ga na of je het alleen aankunt, vraag zo nodig een collega je te ondersteunen.
- ▶ Bereid je altijd voor: wat ga je zeggen en hoe, welke effecten kun je verwachten.
- ▶ Begin met een inleidende zin maar breng het bericht vervolgens zonder eromheen te draaien (gebruik evt. een prentenboek of een gedicht, lied).
- ▶ Geef in eerste instantie niet teveel informatie ineens.
- ▶ Geef voldoende tijd voor emoties.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	3 van 28

- ▶ Voeg zo nodig informatie toe maar houd je bij de feiten.
- ▶ Wanneer de emoties wat luwen en de leerlingen vragen hoe het verder moet, kun je overstappen naar de volgende informatie:

- Hoe verloopt het contact met de familie.
- Hoe worden afspraken gemaakt over rouwbezoek en uitvaart.
- Vertel dat de ouders per brief geïnformeerd worden.
- Vertel bij wie de leerlingen terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek.
- Zeg dat in principe alle reacties goed zijn, moet de leerling huilen dan is dat prima, hoeft dat niet, dan is het ook goed.
- Vertel dat sommige mensen veel voelen, bij anderen is het minder.

Het crisisteam zal in onderling overleg bepalen wanneer het verdrietige nieuws zal worden verteld in de betreffende groep(en) en aan de ouders en andere geledingen.

5. Organisatorische aanpassingen

- ▶ Zorgen voor informatie aan de ouders.
- ▶ Collega's die bij de uitvaart aanwezig willen zijn, uitroosteren of zo nodig de gehele school sluiten.
- ▶ Zorgen voor begeleiding van de betreffende leerkrachten m.b.t. handelen in de groep: materialen en tips aanreiken.

6. Contacten met partner van de betrokken ouder van leerling(en)

- ▶ Neem uiterlijk de dag na het overlijden contact op.
 - ▶ Ga na welke informatie over het overlijden aan de leerlingen verteld mag worden.
 - ▶ Maak een afspraak voor een bezoek.
 - ▶ Hierbij is in ieder geval de schoolleider of diens plaatsvervanger aanwezig.
- Zij zorgen voor een kleine attentie voor de betrokkenen
- ▶ Ga bij voorkeur met zijn tweeën (in ieder geval niet alleen).
 - ▶ Vraag wat de school kan betekenen voor de familie
 - ▶ Overleg over alle te nemen stappen:

- Bezoekmogelijkheden van groepsleerkracht(en)
- Het plaatsen van een rouwadvertentie
- Bijwonen van de uitvaart

7. Contacten met de ouders van de overige leerlingen

- ▶ Informeer de ouders via een brief over:

- De gebeurtenis
- Organisatorische (rooster)aanpassingen
- De zorg voor de leerlingen op school
- Contactpersonen op school
- Aanwezigheid bij de uitvaart
- Nazorg voor de leerlingen

8. Begeleiding tussen overlijden en uitvaart

- ▶ Maak gebruik van speciale lessen om met de leerlingen te praten over hun gevoelens.
- ▶ Besteed met de leerlingen de dag na de uitvaart nog tijd en aandacht in de groep om na te praten.

9. Nazorg

- ▶ Let op signalen van een stagnerend rouwproces bij leerlingen.
- ▶ Organiseer gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens.
- ▶ Let speciaal op risicoleerlingen zoals leerlingen die al eerder verlies geleden hebben en op risicocollega's.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	4 van 28



Essentius

- ▶ Geef leerlingen die veel moeite hebben met het verwerken van het verlies individuele begeleiding.
- ▶ Sta af en toe stil bij herinneringen aan de gestorven ouder.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	5 van 28



Voorbeeld brief

Plaats,(datum)

Beste ouders, verzorgers,

Met grote verslagenheid wil ik u meedelen, dat op de moeder/vader van uit groep en groep is overleden.

De ouders van de leerlingen uit groep zijn telefonisch reeds door ons op de hoogte gebracht. Ik hoop u te bereiken met deze brief.

Wij leven ontzettend mee met en alle dierbaren en we zullen hen als school steunen waar mogelijk is. In nauw overleg proberen we recht te doen aan hun wensen en behoeftes.

De begrafenis/uitvaart/crematie van zal plaatsvinden op De rouwdienst zal worden gehouden om in De begrafenis zal daarna plaatsvinden op de Begraafplaats

adres.....

om

Na afloop hiervan is er gelegenheid tot condoleren bij

Bij de uitvaart zullen namens de school aanwezig zijn en enkele ouders uit de MR en ouderraad.

Wij willen onze leerlingen de mogelijkheid bieden om erbij te kunnen zijn om te laten zien dat zij meeleven. We laten de beslissing over het bijwonen van de plechtigheid echter volledig aan u over. Een uitvaart is een heftige gebeurtenis en zal diepe indruk maken op uw zoon of dochter. U bent het beste in staat in te schatten wat dit kan betekenen voor uw kind.

We vragen u wel, om begrijpelijke redenen, om uw kind de plechtigheid onder begeleiding van een ouder te laten bijwonen. *Omuur mag u uw kind op school ophalen.*

Wij kunnen ons ook voorstellen dat kinderen er niet naar toe willen om uiteenlopende redenen of dat er geen begeleiding van een ouder mogelijk is. *Deze kinderen kunnen gewoon op school blijven, alwaar opvang geregeld is in de groepen.*

U kunt de familie een kaartje sturen of op condoleancebezoek gaan. Als u op bezoek wilt gaan vraagt de familie vooraf even te bellen. Het adres is.....

De leerkrachten doen hun uiterste best, maar ook de andere leerlingen zo goed mogelijk op te vangen en te begeleiden. Kinderen zullen thuis willen praten over het slechte nieuws en steun van u nodig hebben bij het verwerken ervan. Mocht u vragen hebben of willen praten, kunt u terecht bij of onze leerkrachten.

Wij hopen als 'school' in betrokkenheid de familie de kracht te kunnen geven om dit grote verlies te verwerken.

Met vriendelijke groet,
namens het team;

.....
directeur

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	6 van 28



Essentius

Voorbeeld rouwadvertentie

Geschokt en diep bedroefd zijn wij door het onverwachte overlijden
van de vader van onze leerling(en) ...:

...

We wensen ... en alle dierbaren veel
sterkte en kracht toe om dit grote verlies te kunnen verwerken.

Leerlingen, team,
MR en oudervereniging
Basisschool De Borckeshof
Breedebroek

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	7 van 28

Protocol verdriet en rouw bij overlijden van een ouder, broer en zus van een leerling

1. Het bericht komt binnen

- ▶ Neem de bringer van het bericht direct mee naar een rustige ruimte.
- ▶ Zorg, indien nodig, voor opvang van je groep en/of roep z.s.m. de directeur.
- ▶ Geef voldoende ruimte en tijd om de bringer zijn/haar boodschap te kunnen vertellen.
- ▶ Geef aan, nadat de boodschap is gebracht, dat de school alle hulp zal bieden waar dat nodig is.
- ▶ Bij telefonisch bericht neem je contact op met teamleider om verdere afspraken te maken.

2. De te nemen stappen

Team samenstellen dat de activiteiten ontwikkelt en coördineert:

- ▶ Leden van het **team**: de teamleider, de coördinator van de betreffende bouw en de betrokken groepsleerkracht(en) en indien nodig, een externe deskundige.
- ▶ Eén persoon wordt als eindverantwoordelijke aangewezen.
- ▶ Het **team** is verantwoordelijk voor:
 - Informatie aan de betrokkenen
 - Organisatorische aanpassingen
 - Opvang van leerlingen en collega's
 - Contacten met de ouder/ verzorger/ voogd
 - Regelingen in verband met rouwbezoek en uitvaart
 - Administratieve afwikkeling
 - Nazorg van de betrokkene(n)

3. Het verstrekken van de informatie

Het **team** gaat na wie geïnformeerd moet worden over het overlijden:

- ▶ Personeel, ook personeel dat afwezig is.
- ▶ De groep van de leerling(en). Indien mogelijk informeren ouders, zodat die zelf hun kind op de hoogte kunnen brengen.
- ▶ Ouders, medezeggenschapsraad, ouderraad
- ▶ Bestuur
- ▶ Personen en instanties van wie kans bestaat dat zij contact opnemen met de familie zoals externe hulpverlening, leerplichtambtenaar, GGD en dergelijke.

4. Het vertellen van het verdrietige nieuws

Het **team** zal in onderling overleg bepalen wanneer het verdrietige nieuws zal worden verteld in de betreffende groep(en), aan de ouders en andere geledingen.

Aandachtspunten bij het vertellen van het bericht:

- ▶ Ga na of je het alleen aankunt, vraag zo nodig een collega je te ondersteunen.
- ▶ Bereid je altijd voor: wat ga je zeggen en hoe, welke effecten kun je verwachten.
- ▶ Begin met een inleidende zin maar breng het bericht vervolgens zonder eromheen te draaien (gebruik zo nodig een prentenboek of een gedicht, lied).
- ▶ Geef in eerste instantie niet teveel informatie ineens.
- ▶ Geef voldoende tijd voor emoties.
- ▶ Voeg zo nodig informatie toe maar houd je bij de feiten.
- ▶ Wanneer de leerlingen vragen hoe het verder moet, kun je de volgende informatie geven:
 - Hoe het contact verloopt met de familie.
 - Hoe de afspraken worden gemaakt over rouwbezoek en uitvaart.
 - Dat de ouders van de leerlingen van de groep per brief geïnformeerd worden.
 - Vertel bij wie de leerlingen terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek.
 - Heb oog voor de reacties bij kinderen. In principe zijn alle reacties goed.

5. Organisatorische aanpassingen:

- ▶ Zorgen voor informatie aan de ouders.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	8 van 28

- ▶ Collega's, die bij de uitvaart aanwezig willen zijn, uitroosteren.
- ▶ Zorgen voor begeleiding van de betreffende leerkrachten m.b.t. handelen in de groep: materialen en tips aanreiken.

6. Contacten met partner van de betrokken ouder van leerling(en):

- ▶ Uiterlijk de dag na het overlijden contact opnemen.
- ▶ Informeren welke informatie over het overlijden aan de leerlingen verteld mag worden.
- ▶ Een afspraak maken voor een bezoek.
- ▶ Hierbij is in ieder geval de teamleider of diens plaatsvervanger aanwezig. Minstens met zijn tweeën gaan (in ieder geval niet alleen).
- ▶ Vraag wat de school kan betekenen voor de familie.
- ▶ Overleg over alle te nemen stappen:
 - Bezoekmogelijkheden van groepsleerkracht(en).
 - Bijwonen van de uitvaart/ reservering plaats in de kerk voor kinderen en ouders.
 - Brief die naar ouders van de groep(en) uitgaat.
 - Versiering in de kerk.
 - Rouwhoekje in de klas.
- ▶ Laat adres en telefoonnummer achter i.v.m. eventueel opnemen van contact.

7. Contacten met de ouders van de overige leerlingen

- ▶ Informeer de ouders via een brief over:
 - De gebeurtenis.
 - Organisatorische (rooster)aanpassingen.
 - De (na)zorg voor de leerlingen op school.
 - Contactpersonen op school.
 - Aanwezigheid bij de uitvaart/ plaats in de kerk.

8. Begeleiding tussen overlijden en uitvaart:

- ▶ Zo nodig gebruik maken van speciale lessen om met de leerlingen te praten over hangevoelens.
- ▶ De dag na de uitvaart nog tijd en aandacht besteden in de groep om na te praten.

9. Namens het team:

- ▶ **Team** zorgt voor kaart namens het team.
- ▶ **Team** bestelt, een boekje, dat thuis bezorgd wordt.

10. Nazorg:

- ▶ Let op signalen van een stagnerend rouwproces bij leerlingen.
- ▶ Organiseer gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens.
- ▶ Let speciaal op risicoleerlingen zoals leerlingen die al eerder verlies geleden hebben en op risicocollega's.
- ▶ Geef leerlingen die veel moeite hebben met het verwerken van het verlies individuele begeleiding.
- ▶ Sta af en toe stil bij herinneringen aan de gestorven ouder.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	9 van 28

Protocol verdriet en rouw bij overlijden van een personeelslid

1. Het bericht komt binnen

Bericht van een ernstig ongeluk of overlijden van een leerkracht

Degene die het bericht krijgt neemt z.s.m. contact op met teamleider/ directie.

2. Het verstrekken van de informatie

De teamleider/ directie informeert de collega's over het ongeluk/ overlijden.

3. De verder te nemen stappen

Zo spoedig mogelijk wordt een **team** samengesteld dat de activiteiten ontwikkelt en coördineert:

- ▶ Leden van het **team**: de directeur, teamleider en de coördinator van de betreffende bouw, eventueel duo-partner en indien nodig, een externe deskundige.
- ▶ Eén persoon wordt als eindverantwoordelijke/ contactpersoon aangewezen.
- ▶ Het **team** is verantwoordelijk voor:
 - Informatie aan de betrokkenen
 - Organisatorische aanpassingen
 - Opvang van leerlingen en collega's
 - Contacten met familie
 - Regelingen in verband met rouwbezoek en uitvaart
 - Administratieve afwikkeling
 - Eventuele nazorg

4. Het verstrekken van de informatie

Het **team** gaat na wie geïnformeerd moet worden over het overlijden:

- ▶ Personeel, ook afwezig personeel op de hoogte brengen
- ▶ De groep van de leerkracht
- ▶ De kinderen uit de andere groepen
- ▶ Ouders, medezeggenschapsraad, ouderraad
- ▶ Bestuur

5. Informeren van de groep van de leerkracht

Aandachtspunten vooraf

Het **team** bereidt zich samen voor op het gesprek met de groep. Dit zal gaan in onderling overleg. Hierbij zullen minstens twee personen de groep in gaan.

De mededeling: Aandachtspunten bij het vertellen van het bericht:

- ▶ Begin met een inleidende zin maar breng het bericht vervolgens zonder eromheen te draaien (gebruik zonodig een prentenboek of een gedicht, lied).
- ▶ Geef in eerste instantie niet teveel informatie ineens.
- ▶ Geef voldoende tijd voor emoties. Blijf oog hebben voor de reacties van de kinderen.
- ▶ Voeg zonodig informatie toe maar houd je bij de feiten.
- ▶ Wanneer de leerlingen vragen hoe het verder moet, kun je de volgende informatie geven:
 - Hoe het contact verloopt met de familie.
 - Hoe de afspraken worden gemaakt over rouwbezoek en uitvaart.
 - Dat de ouders van de leerlingen van de school per brief geïnformeerd worden.
 - Vertel bij wie de leerlingen terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek.

6. Bezoek aan familie

Het eerste bezoek

- ▶ Dezelfde dag neemt de directeur/ teamleider contact op met de familie om een bezoek af te spreken.
- ▶ Collega's in de gelegenheid stellen mee te gaan.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	10 van 28

- ▶ Informeren welke informatie over het overlijden aan de leerlingen verteld mag worden
- ▶ Praten over de te plaatsen advertentie
- ▶ Eventueel een tweede bezoek plannen voor verdere afspraken.

De rouwadvertentie

- Namens wie? (personeel, MR, KOM, bestuur, leerlingen).
- We kiezen voor een gezamenlijke advertentie.
- Voor welke krant(en) kiezen we?
- Zorg bij meer advertenties, dat ze bij elkaar in dezelfde editie en op de zelfde dag in de krant komen.
- Controleer de juiste spelling van de (voor-)namen.

Eventueel tweede bezoek

- ▶ Vraag wat de school kan betekenen voor de familie.
- ▶ Overleg over alle te nemen stappen met de familie:
 - bezoekmogelijkheden van leerkracht(en) en/ of leerlingen.
 - Bijwonen van de uitvaart/ reservering plaats in de kerk voor leerkrachten, kinderen en ouders.
 - Brief die naar ouders van de groepen uitgaat.
 - Versiering in de kerk.
 - Eventuele afscheidsdienst op school.

7. Organisatorische aanpassingen:

- ▶ Zorgen voor informatie aan de ouders.
- ▶ Duidelijke brief met aanpassing schooltijden voor bezoek begrafenis
- ▶ Collega's in de gelegenheid stellen om de begrafenis bij te wonen.

8. Contacten met de ouders van de overige leerlingen

Informeer de ouders via een brief over:

- De gebeurtenis
- Organisatorische (rooster)aanpassingen
- De (na)zorg voor de leerlingen op school
- Contactpersonen op school
- Aanwezigheid bij de uitvaart/ plaats in de kerk
- Eventuele afscheidsdienst op school
- (eventueel) rouwprocessen bij kinderen en problemen die zich daarbij kunnen voordoen. (info jeugdzorg / GGD)

9. Voor de begrafenis

- ▶ Houd de reacties van kinderen goed in de gaten. Verdriet en vrolijk spel wisselen zich vaak af
- ▶ Creëer een herinneringsplek (ook na de begrafenis). Bedenk met de klas hoe je de overledene het best kunt gedenken: foto, kaars, bloemen, attributen van het kind, geliefd speelgoed en dergelijke. Geef ruimte voor vragen.
- ▶ Geef leerlingen de kans om zich creatief te uiten: tekenen. Jonge kinderen spelen in de poppenhoek of verwerken op een andere manier vanuit spel.
- ▶ De kinderen kunnen in overleg met de familie van de overledene een aandeel hebben in de rouwdienst.
- ▶ Bespreken of de vlag halfstok wordt gehangen.
- ▶ Als de familie van de overledene de aanwezigheid van de kinderen bij de uitvaart niet op prijs stelt, kan op school eventueel een afscheidsdienst worden gehouden.
- ▶ Vang de leerlingen na de uitvaart of na de afscheidsdienst op om nog even na te praten.

10. Namens het team:

- ▶ Namens het team en kinderen een kaart.
- ▶ Rouwadvertentie namens alle geledingen.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	11 van 28



- ▶ Bloemstuk namens team en kinderen. (eventueel geldelijke bijdrage)

11. Nazorg:

- ▶ Let op signalen van een stagnerend rouwproces bij leerlingen.
- ▶ Organiseer zonodig gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens.
- ▶ Let speciaal op risicoleerlingen zoals leerlingen die al eerder verlies geleden hebben en op risicocollega's.
- ▶ Geef leerlingen die veel moeite hebben met het verwerken van het verlies individuele begeleiding.
- ▶ Sta af en toe stil bij herinneringen aan de gestorven leerkracht.

12. Na de begrafenis

In de klas

- ▶ Neem de dagen erna in de klas ruim de tijd om over de begrafenis te spreken.
- ▶ Probeer de dag na de uitvaart weer te starten met de lessen.
- ▶ Organiseer gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens.
- ▶ Maak eventueel een gedenkplek van de overleden leerkracht.

Familie overleden leerkracht

- ▶ Denk aan de familie; zij hebben vaak behoefte aan een nagesprek.
- ▶ Nodig de familie uit voor activiteiten op school. Zij geven zelf wel aan of ze dit aankunnen.
- ▶ Denk op de verjaardag en sterfdag aan familie van de overleden leerkracht.
- ▶ Persoonlijke bezittingen van de overleden leerkracht aan de familie overhandigen.

Leerkracht(en)

- ▶ Nazorg voor de groepsleerkracht en het team.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	12 van 28

Protocol verdriet en rouw bij overlijden ouders, partner, kind van personeelslid

1. Het bericht komt binnen

- ▶ Bericht komt binnen. Als een bericht niet vanuit de officiële instanties komt, moet eerst gecontroleerd worden of de berichtgeving juist is.
- ▶ Degene die het bericht ontvangt meldt dit aan de teamleider/directie.
- ▶ De teamleider/directie geeft het bericht door aan het team. Ook, zij die niet aanwezig zijn, worden op de hoogte gesteld.

2. Het verstrekken van de informatie

De teamleider/ directie gaat na wie geïnformeerd moet worden over het overlijden:

- ▶ Personeel, ook afwezig personeel.
- ▶ De groep van de medewerker.
- ▶ Ouders, medezeggenschapsraad, ouderraad.
- ▶ Bestuur.
- ▶ In onderling overleg bepalen wanneer het verdrietige nieuws zal worden verteld in de betreffende groep(en), aan de ouders en andere geledingen.

3. Organisatorische aanpassingen:

- ▶ Vervanging regelen voor groep.
- ▶ Zorgen voor informatie aan de ouders.
- ▶ Collega's, die bij de uitvaart aanwezig willen zijn, uitroosteren.

4. Contacten met medewerker:

- ▶ Uiterlijk de dag na het overlijden contact opnemen.
- ▶ Informeren welke informatie over het overlijden aan de leerlingen verteld mag worden.
- ▶ Een afspraak maken voor een bezoek.
- ▶ Hierbij is in ieder geval de teamleider/ directie aanwezig.
- ▶ Minstens met zijn tweeën gaan (in ieder geval niet alleen).
- ▶ Vraag wat de school kan betekenen voor de medewerker.
- ▶ Overleg over alle te nemen stappen:
 - Bezoekmogelijkheden van groepsleerkracht(en)
 - Bijwonen van de uitvaart/ reservering plaats in de kerk voor kinderen en ouders.
 - Brief die naar ouders van de groep(en) uitgaat.

Namens het team:

- ▶ Kaart namens het team.
- ▶ Er wordt een bezoekje gebracht aan de medewerker door (een delegatie van) het team.
- ▶ In geval van overlijden kinderen of partner van leerkracht wordt een advertentie geplaatst in het regionale dagblad namens de school.
- ▶ Bloemstuk namens team en kinderen. Is het duidelijk dat er gelden worden gevraagd voor donatie, wordt dat bedrag in envelop afgegeven.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	13 van 28

Protocol Verdriet en rouw bij overlijden van een leerling

1. Het bericht komt binnen

Bericht van een ernstig ongeluk of overlijden van een leerling

- ▶ Er wordt naar de toedracht gevraagd.
- ▶ Toezeggen dat er iemand zal terugbellen. Vragen op welk nummer men bereikbaar is en op welk tijdstip.
- ▶ De ontvanger van het bericht waarschuwt zo snel mogelijk de teamleider.
- ▶ De teamleider verifieert het bericht wanneer het niet afkomstig is van familie, arts of politie. Breng zonodig de hulpverlening op gang. (arts-politie e.d.)
- ▶ Contact zoeken met de nabestaanden.

2. Het verstrekken van de informatie

De teamleider informeert:

- ▶ De collega's over het ongeluk/overlijden.
De aanpak naar broertjes en zusjes toe die op school zijn, zal moeten lopen volgens vast plan:
 - Hoe worden zij op de hoogte worden gebracht en door wie? (liefst ouders, als nabestaanden vragen, met medeweten van ouders, of school dat wil doen, gebeurt dit in samenspraak/ nooit alleen dit gesprek voeren)
 - Blijven de broertjes en zusjes op school of gaan ze naar huis? Gaan deze kinderen naar huis of naar familie? Zo ja, naar wie? Welk adres en welk telefoonnummer? Familie op de hoogte stellen van opvangadres.

3. De verder te nemen stappen

Zo spoedig mogelijk wordt een **team** samengesteld dat de activiteiten ontwikkelt en coördineert:

- ▶ Leden van het **team**: de teamleider, de coördinator van de betreffende bouw en de betrokken groepsleerkracht(en) en indien nodig, een externe deskundige.
- ▶ Eén persoon wordt als eindverantwoordelijke/ contactpersoon aangewezen.
- ▶ Het **team** is verantwoordelijk voor:
 - Informatie aan de betrokkenen.
 - Organisatorische aanpassingen.
 - Opvang van leerlingen en collega's.
 - Contacten met de ouder(s)/ verzorger(s)/ voogd.
 - Regelingen in verband met rouwbezoek en uitvaart.
 - Administratieve afwikkeling.
 - Eventuele nazorg bij broertjes/ zusjes.

4. Het verstrekken van de informatie

Het **team** gaat na wie geïnformeerd moet worden over het overlijden:

- ▶ Personeel, ook afwezig personeel op de hoogte brengen.
- ▶ De groep van de leerling(en).
- ▶ De kinderen uit de andere groepen.
- ▶ Ouders, medezeggenschapsraad, ouderraad.
- ▶ Bestuur.
- ▶ Personen en instanties van wie kans bestaat dat zij contact opnemen met de familie zoals externe hulpverlening, leerplichtambtenaar, GGD en dergelijke.

5. Informeren van de klasgenootjes

Aandachtspunten vooraf

De groepsleerkrachten bereiden zich samen voor op het gesprek met hun groep.

- ▶ Creëer een sfeer waarin het mogelijk is om te zeggen dat je er moeite mee hebt, of misschien wel dat je het niet kunt. Bekijk in hoeverre je elkaar kunt ondersteunen met

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	14 van 28



tips.

- ▶ Vraag zonodig, een vertrouwde collega om je te steunen of met je de klas in te gaan.
- ▶ Probeer de opvang zoveel mogelijk in de klas te houden, maar zorg dat er een ruimte is waar leerlingen naartoe kunnen, die alleen maar willen huilen of erg overstuur zijn.
- ▶ Wees erop voorbereid dat deze jobstijding andere verlieservaringen kan reactiveren, zowel bij leerlingen als bij leerkrachten.
- ▶ Zorg dat je werkvormen bij de hand hebt die verwerking stimuleren: tekenpapier – kleurpotloden - taalblaadjes enz.
- ▶ Bereid je goed voor: wat ga je zeggen en hoe, welke reacties kun je verwachten?

De mededeling

Aandachtspunten bij het vertellen van het bericht:

- ▶ Begin met een inleidende zin, maar breng het bericht vervolgens zonder eromheen te draaien (gebruik zonodig een prentenboek of een gedicht, lied).
- ▶ Geef in eerste instantie niet teveel informatie ineens.
- ▶ Geef voldoende tijd voor emoties.
- ▶ Voeg zonodig informatie toe maar houd je bij de feiten.
- ▶ Wanneer de leerlingen vragen hoe het verder moet, kun je de volgende informatie geven:

- Hoe het contact verloopt met de familie.
- Hoe de afspraken worden gemaakt over rouwbezoek en uitvaart.
- Dat de ouders van de leerlingen van de groep per brief geïnformeerd worden.
- Vertel bij wie de leerlingen terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek.
- Heb oog voor de reacties bij kinderen. In principe zijn alle reacties goed.

Vervolgens

- ▶ Praat met de kinderen over het gebeurde.
- ▶ Praat met de kinderen over het slachtoffer, overledene.
- ▶ Er is ruimte voor verdriet, niets is gek.
- ▶ Geef aan de kinderen in de klas de ruimte voor keuzeopdrachten naast het gewone lesprogramma.

6. Bezoek aan de ouders

Het eerste bezoek

- ▶ Dezelfde dag neemt de teamleider contact op met de ouders om huisbezoek af te spreken.
- ▶ Bij dit bezoek is in ieder geval de teamleider of diens plaatsvervanger aanwezig. Verder gaat de coördinator van de bouw mee en eventueel de desbetreffende leerkracht. (in ieder geval niet alleen gaan)
- ▶ Houd er rekening mee dat het eerste bezoek meestal alleen een uitwisseling van gevoelens is.
- ▶ Informeren welke informatie over het overlijden aan de leerlingen verteld mag worden.
- ▶ Vraag of de school een advertentie mag plaatsen.
- ▶ Vraag of je een tweede bezoek mag brengen om wat verdere afspraken te maken.
- ▶ Laat adres/ telefoonnummer achter i.v.m eventueel opnemen van contact.

De rouwadvertentie

- Namens wie? (personeel, MR, KOM, bestuur, leerlingen).
- We kiezen voor één gezamenlijke advertentie.
- Voor welke krant(en) kiezen we?
- Zorg bij meer advertenties, dat ze bij elkaar in dezelfde editie en op dezelfde dag in de krant komen.
- Controleer de juiste spelling van de (voor -)namen.

Een tweede bezoek

- ▶ Vraag wat de school kan betekenen voor de ouders.
- ▶ Overleg over alle te nemen stappen met de ouders:
 - bezoekenmogelijkheden van leerkracht(en) en/ of leerlingen.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	15 van 28



- Bijwonen van de uitvaart/ reservering plaats in de kerk voor leerkrachten, kinderen en ouders.
- Brief die naar ouders van de groepen uitgaat.
- Versiering in de kerk.
- Eventueel afscheidsdienst op school.
- Rouwhoekje in de klas/ gemeenschappelijke ruimte.

7. Organisatorische aanpassingen:

- Zorgen voor informatie aan de ouders.
- Collega's, die bij de uitvaart aanwezig willen zijn, uitroosteren.
- Zorgen voor begeleiding van de betreffende leerkrachten m.b.t. handelen in de groep: materialen en tips aanreiken.

8. Contacten met de ouders van de overige leerlingen

Informeer de ouders via een brief over:

- De gebeurtenis.
- Organisatorische (rooster)aanpassingen.
- De (na)zorg voor de leerlingen op school.
- Contactpersonen op school.
- Aanwezigheid bij de uitvaart/ plaats in de kerk.
- Eventuele afscheidsdienst op school.
- (eventueel)Rouwprocessen bij kinderen en problemen die zich daarbij kunnen voordoen. (info jeugdzorg / GGD)

9. Voor de begrafenis

- Houd de reacties van kinderen goed in de gaten. Verdriet en vrolijk spel wisselen zich vaak af.
- Creëer een herinneringsplek. (ook na de begrafenis).
- Haal de stoel/tafel niet direct uit het lokaal; kijk samen met team hoe je dat het beste kunt aanpakken.
- Bedenk met de klas hoe je de overledene het best kunt gedenken: foto, kaars, bloemen, attributen van het kind, geliefd speelgoed en dergelijke.
- Geef ruimte voor vragen.
- Geef leerlingen de kans om zich creatief te uiten: tekenen. Jonge kinderen spelen in de poppenhoek of verwerken op een andere manier vanuit spel.
- De kinderen kunnen in overleg met de ouders van de overledene een aandeel hebben in de rouwdienst.
- Houd rekening met cultuurverschillen.
- Rituelen zijn belangrijk voor de rouwverwerking planten van een boompje, een persoonlijke boodschap op de kist leggen, zingen, e.d.
- Bespreken of de vlag halfstok wordt gehangen.
- Als de ouders van de overledene de aanwezigheid van de kinderen bij de uitvaart niet op prijs stellen, kan op school een afscheidsdienst worden gehouden.
- Vang de leerlingen na de uitvaart of na de afscheidsdienst op om nog even na te praten.

10. Namens het team:

- **Team** zorgt voor kaart namens het team.
- **Team** zorgt voor gezamenlijke rouwadvertentie, namens alle geledingen.
- **Team** bestelt bloemen. (of eventueel geldelijke bijdrage)

11. Nazorg:

- Let op signalen van een stagnerend rouwproces bij leerlingen.
- Organiseer zonedig gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	16 van 28



- ▶ Let speciaal op risicoleerlingen zoals leerlingen die al eerder verlies geleden hebben en op risicocollega's.
- ▶ Geef leerlingen die veel moeite hebben met het verwerken van het verlies individuele begeleiding.
- ▶ Sta af en toe stil bij herinneringen aan de gestorven leerling.
- ▶ Registreren in journaal bij eventuele broertjes en zusjes.

12. Na de begrafenis

In de klas

- ▶ Neem de dagen erna in de klas ruim de tijd om over de begrafenis te spreken.
- ▶ Probeer de dag na de uitvaart weer te starten met de lessen.
- ▶ Organiseer gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens.
- ▶ Hang eventueel een foto op van de overleden leerling in de klas of in de school.

Ouders, broers en zussen van de overleden leerling

- ▶ Denk aan de ouders; zij hebben vaak behoefte aan een nagesprek.
- ▶ Nodig de ouders uit voor activiteiten op school. Zij geven zelf wel aan of ze dit aankunnen.
- ▶ Denk op de verjaardag en sterfdag aan ouders, broers en zussen van de overleden leerling.
- ▶ Heb oog voor de moeilijke momenten van de ouders van de overledene: schoolreisjes, ouderavonden en dergelijke; een kaartje of een gebaar op die momenten is voor ouders heel ondersteunend. (de leerkracht regelt dit in overleg met teamleider)
- ▶ Houd oog voor de broertjes en zusjes van het overleden kind.
- ▶ Persoonlijke bezittingen van de overleden leerling aan de ouders overhandigen.

Medeleerlingen

Het is belangrijk dat een kind weet dat het zich mag uiten. Het kind weet dan: ik sta er niet alleen voor! Soms zie je de rouwreactie van kinderen pas weken of maanden later. Deze reactie kan explosief zijn. Let op de signalen:

- duimzuigen
- afhankelijk gedrag
- kinderlijk gedrag
- ouderlijk gedrag
- lichamelijke klachten
- slapeloosheid
- ander spelgedrag
- angst om alleen te zijn
- slecht eten
- angstdromen
- niet meer kunnen huilen
- anders huilen
- prikkelbaarheid
- buikpijn
- stemverandering
- zich terugtrekken

- ▶ Let speciaal op risicoleerlingen, zoals kinderen die al eerder een verlies hebben geleden.
- ▶ Jongens gaan vaak schijnbaar laconiek met het verlies om. Vaak vertonen zij dan stoer gedrag: 'niks aan de hand'.
- ▶ Sta af en toe stil bij herinneringen, besteed aandacht aan de verjaardag en sterfdag van de overleden leerling.
- ▶ Rond aan het einde van het schooljaar iets af met de kinderen van de klas van de overledene.

Leerkracht(en)

- ▶ Nazorg voor de groepsleerkracht en het team.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	17 van 28



13. Bij ernstige ziekte

Als er aan het overlijden van een kind een ziekteproces vooraf gaat, let dan op het volgende:

- ▶ Voor zieke kinderen is school wellicht nog belangrijker dan voor gezonde kinderen. School geeft een hoopvol toekomstperspectief. Laat daarom het zieke kind zoveel mogelijk deelnemen aan alle activiteiten. Zo komt het kind niet in een ongewilde uitzonderingspositie te zitten.
- ▶ Bereid de klas goed voor op de uiterlijke veranderingen gedurende de ziekte. Kinderen zijn immers erg gevoelig voor een beoordeling van hun uiterlijk.
- ▶ Laat een kind eventueel zelf of samen met de ouders vertellen wat er aan de hand is.
- ▶ Regelmatig contact met de ouders is erg belangrijk. (Ook om te weten wat het kind zelf al weet!)
- ▶ Als de ziekte ongeneeslijk is, kan het zijn dat de ouders en het kind er thuis niet over praten om elkaar te beschermen. Het kind zoekt dan vaak een vertrouwde persoon buiten het gezin, b.v. iemand van school.
- ▶ Laat het kind merken dat het altijd kan en mag praten over de ziekte.
- ▶ De klas te vroeg inlichten over een langdurige ziekte is niet erg verstandig. De leerlingen hebben dan misschien moeite om gewoon te doen tegen de zieke leerling en doordat de ziekte zo lang duurt, verslapt de aandacht snel en is de schok des te groter.
- ▶ Als de leerling niet meer op school kan komen, houd dan wel steeds contact. Dit kan bijvoorbeeld door een dagboek bij te houden, post te sturen, video/foto's e.d. Houd de ouders op de hoogte van de gebeurtenissen op school.

Verwerkingsideeën:

- _ Laat leerlingen nadenken wat voor iemand het was die is overleden. Laat ze dat in enkele regels op papier zetten.
- _ Laat leerlingen nadenken hoe ze hun klasgenootje willen blijven herinneren en laat ze dat opschrijven.
- _ In een tekenopdracht kunnen ze een tekening maken van de overledene.
- _ Ze kunnen een collage maken waarin allerlei kenmerken en herinneringen zijn verwerkt.
- _ Er kunnen kaartjes gemaakt worden die vervolgens aan de bloemen gehangen worden die bij de begrafenis/crematie worden gebruikt voor op de kist.
- _ Ze kunnen een gedicht schrijven.
- _ In een afscheidsbrief of een troostbrief kunnen kinderen ook hun gevoelens kwijt.

Boeken:

Onderbouw

- _ Derk Das blijft altijd bij ons. Susan Varley
- _ Kikker en het vogeltje. Max Velthuis
- _ Stille a.u.b., ik denk aan kip. Hans Haagen en Harry Geelen
- _ Dat is heel wat voor een kat. Judith Viorst
- _ Lieve oma Pluis. Dick Bruna
- _ Hoe het was toen Heins opa doodging. M. Gyda
- _ Doodleuk. B. Cole
- _ Ik krijg tranen in mijn ogen als ik aan je denk. I. van Essen
- _ De allerbeste oma van de wereld. F. Hubner en K. Hocker
- _ Dag papa in de hemel. I. van Dongen
- _ Een opa om nooit te vergeten. B. Westera en H. van Straaten

Bovenbouw

- _ Perenbomen bloeien wit. G. Bakker
- _ En opeens is alles anders. Y. van Emmerik
- _ GSM. M. Gommeren
- _ Pijnstillers. C. Slee
- _ Zonder Papa. D. Verreydt

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	18 van 28

Wat is op school aan te bevelen:

- _ Brochure van de hulpverleningsdienst over: plotselinge dood van een leerling of leerkracht in het basis- of voortgezet onderwijs.
- _ Boek: Ik krijg tranen in mijn ogen als ik aan je denk: Ineke van Essen
- _ De meest gestelde vragen over kinderen en de dood: Stichting In de Wolken
- _ Brochure: Boeken over afscheid
- _ Artikel: Tijd voor verlies uit het praxis bulletin okt. 2001
- _ Artikel: Groot verdriet voor kleine mensen uit het praxis bulletin sept. 1996
- _ Artikel: Als kinderen te maken krijgen met de dood: schoolkrantartikel GGD
- _ CD Rom over rouwverwerking: Hoe moet ik nou die klas/groep in?
- _ Brochure: De dood klopt aan de schooldeur/ omgaan met verdriet en rouw vanuit christelijk perspectief

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	19 van 28

(Poging tot) Zelfdoding

Inleiding

Zelfdoding is een speciale vorm van een plotselinge dood. In grote lijnen kan de school het beschreven stappenplan volgen.

Er zijn daarnaast enkele punten die u als school moet weten of overwegen als zich een situatie voordoet waarin het gaat om een (poging tot) zelfdoding. In dit hoofdstuk worden deze punten (slechts kort) op een rijtje gezet.

Afstemming en overwegingen

Zelfdoding komt onder leerlingen niet vaak voor, maar als het voorkomt is de ontreddering groot.

In zo'n situatie is het wenselijk dat er goed overleg met de ouders/nabestaanden is en dat ouders en school het met elkaar eens zijn over de informatie die wordt verstrekt en over de wijze waarop u als school medeleven betuigt. Dit geldt ook bij een (poging tot) zelfdoding van een leerkracht.

Als dit overleg niet tot overeenstemming leidt, heeft u als school een eigen verantwoordelijkheid tegenover de leerlingen. In zo'n geval zal de schoolleiding, c.q. het sleuteltrio moeten beslissen of u als school tegemoet komt aan wensen van ouders/familie waar u niet achter staat of dat u een eigen koers vaart in het belang van de leerlingen.

Dit belang kan zijn:

- het bevorderen van adequate rouwverwerking;
- het verminderen van gevoelens van schuld, angst en depressiviteit;
- het voorkomen van nieuwe suïcide(pogingen).

Wanneer de school wordt geconfronteerd met zelfdoding, is er veel zorg nodig voor de leerlingen die de overledene goed hebben gekend. Daarbij is extra zorg nodig voor de zogenaamde risicoleerlingen:

- leerlingen die de overledene goed kenden
- leerlingen met depressieve buien, stille en teruggetrokken leerlingen
- leerlingen die al eens eerder met zelfdoding/dood te maken hebben gehad

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	20 van 28

Gewelddadige dood

Een school die geconfronteerd wordt met moord op een leerling of leerkracht, is verbijsterd: leerlingen en leerkrachten worden geconfronteerd met crimineel onrecht en er is veel woede, verdriet en pijn. Moord op school komt zelden voor. Een moord betekent dat iemand moedwillig een ander en met voorbedachten rade om het leven brengt. Moord zonder voorbedachten rade wordt doodslag genoemd. Onder gezinsmoord (familicide) wordt verstaan dat iemand uit het gezin (vader, moeder of één van de kinderen) één of meerdere gezinsleden om het leven brengt en soms ook zichzelf. De exacte aantallen zijn moeilijk te geven, omdat de cijfers vaak verstopt in andere cijfers zitten. Bij eerwraak wordt een familielid bestraft voor het beschamen van de familie. In 15% van de gevallen heeft dit een dodelijke afloop. Al deze zaken trekken een zware wissel op de school, als de recherche de school binnenkomt, de pers op het schoolplein staat en de leerlingen uit hun doen zijn. Dit vraagt van alle medewerkers grote inspanningen. Als de dader wordt gevonden, volgt er nog een lange periode waarin er steeds momenten zijn waarop de zaak opstaat: bijv. de rechtszaak en een eventueel hoger beroep. Vaak gaat dat telkens opnieuw gepaard met media aandacht.

Hoe te handelen

In grote lijnen kan de school handelen zoals bij andere sterfgevallen en het stappenplan zoals beschreven doorlopen. Daarnaast moet er extra aandacht zijn voor:

- omgang met de media (zie hoofdstuk 4, "Omgaan met de media");
- management: regelen en organiseren van de contacten met politie, ouders, collega's;
- duidelijk zelf in de hand houden wie de school binnenkomt om te helpen, een te grote hoeveelheid verschillende hulpverleners is verwarrend;
- de mogelijkheid tot ondersteuning door specialisten/calamiteiten- of traumateam overwegen;
- aandacht voor gevoelens van onveiligheid bij de leerlingen;
- aandacht voor gevoelens van boosheid, ontzetting en machteloosheid bij leerlingen en leerkrachten;
- aandacht voor kinderen die zelf in onveilige situaties verkeren (echtscheiding, huiselijk geweld, straatverbod);
- aandacht voor de ouders en hun gevoelens;
- aandacht voor het weer veilig maken van de school.

Andere aandachtspunten

Bij een dergelijke zwaar traumatische gebeurtenis is aandacht nodig voor de begeleiding van alle betrokkenen. Bij veel kinderen is het gevoel van veiligheid aangetast. Bij een gewelddadige dood is de kans groter op een gecompliceerd rouwproces. In de uitgave van de KPC groep, "Als een ramp een school treft", worden uitgebreide opsommingen gegeven van normale stressreacties die horen bij het normale verwerkingsproces en de aanpassing aan de nieuwe situatie. In bovengenoemde publicatie staan ook de symptomen van een gestoorde of gestagneerde verwerking die horen bij een posttraumatische stressstoornis (PTSS) genoemd.

Overwegingen bij het inschakelen van externe hulpverleners

Uit onderzoek is gebleken dat de veerkracht van de meeste kinderen groot is en dat ze dramatische gebeurtenissen goed zelf kunnen verwerken met hulp van vertrouwde mensen om hen heen. Slechts een klein deel van de kinderen ontwikkelt ernstige klachten die moeten worden behandeld. De volwassene vormt het belangrijkste referentiekader voor kinderen. Ze herinneren zich later vaak beter de reacties van volwassenen dan de gebeurtenis zelf. Het is dus vooral van belang dat de volwassene ondersteunt wordt. Dat betekent dat het wenselijk is dat de leerkrachten in staat worden gesteld hun eigen kinderen op te vangen in plaats van dit over te laten aan vreemde hulpverleners, zo stelt Riet Fiddelaers-Jaspers.

Door deze vorm van ondersteunende hulp aan leerkrachten komt er niet te snel en te veel hulpverlening en onnodige traumaverwerking op gang. Een invasie van hulpverleners is niet nodig, de kans op ongecoördineerde acties is dan groot. Voor kinderen is het van belang dat alles weer gewoon wordt. Uiteraard moet er tijd en ruimte zijn voor het uiten van gevoelens, het verwerken van de gebeurtenis en voor herdenking. Het is aan te raden om snel de normale gang van zaken weer op te pakken. Want als de school normaal functioneert, leiden kinderen daaruit af dat hun wereld ook weer veilig aan het worden is.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	21 van 28

Ten aanzien van de inbreng van de professionals wordt de school aangeraden de sturing in eigen hand te houden. De meest geschikte rol voor hulpverleners is eraan bijdragen dat leerkrachten de kinderen op een juiste manier opvangen.

Omgaan met de media

Inleiding

Een schokkende gebeurtenis op school trekt vaak de aandacht van de media. Het is dus van belang een plan of draaiboek klaar te hebben liggen voor het geval de school ermee te maken krijgt. Journalisten hebben hun werk te doen en zullen dat doen met of zonder de medewerking van de school. Daarom is het van belang om met hen samen te werken en te zorgen dat ze een verhaal vertellen waarvan de feiten kloppen. Ze vertrekken nooit zonder een verhaal. Wat dat verhaal inhoudt, hangt mede af van de reactie van de school. De school kan niet bepalen wat de media gaat zeggen, filmen en fotograferen. De school kan echter wel kaders stellen voor wat ze kunnen en mogen doen op school en op het schoolterrein.

Aanbevelingen

De belangrijkste aanbevelingen bij perscontacten zijn:

- Laat alle contacten met de pers lopen via één woordvoerder.
 - Informeer iedereen op school dat alleen de perswoordvoerder de pers te woord staat.
 - Zorg voor openheid en duidelijkheid (voor zover de direct betrokkenen van de overledene hiervoor toestemming geven).
 - Zorg dat de school een veilige plek is of weer wordt. Vaak is het verstandig om geen media toe te laten in de school, maar hen op persconferenties te woord te staan in een locatie buiten de school zoals het stadhuis / gemeentehuis of een gemeenschapshuis / buurthuis.
 - Geef nooit namen door van verdachten of slachtoffers. Verstrek geen foto's of persoonlijke informatie over hen
 - Instrueer ook de leerlingen hoe ze met de media om moeten gaan. Zorg er zo nodig voordat ze via een zijuitgang de school kunnen verlaten om hen te beschermen tegen de pers
- Vorbereiding op een persconferentie
- Sta geen pers toe bij bijeenkomsten met ouders of andere belanghebbenden.
 - Houd er rekening mee dat iedere journalist het liefst persoonlijk informatie krijgt. Geef iedereen echter dezelfde informatie.
 - Journalisten willen het liefst bij bijeenkomsten van ouders en de buurt zijn. Sta dat niet toe, maar plan na zo'n bijeenkomst een korte persbijeenkomst
 - Maak plaats en tijd van een persbijeenkomst zo spoedig mogelijk bekend. Herhaal de persconferentie zonodig enkele keren in de daarop volgende dagen.
 - Wanneer u het nodig vindt om op enig moment in de media dieper in te gaan op de gebeurtenis of er achteraf op terug wilt kijken, informeer dan goed welk programma hiervoor geschikt is. U kunt dan zelf het heft in handen houden en eisen stellen. Zoals het vooraf bespreken hoe het programma eruit gaat zien en voor uitzending de montage mogen zien en nog inspraak hebben.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	22 van 28

Analyse van eigen emoties

Inleiding

Wanneer leerkrachten, leerlingbegeleiders en directie leerlingen willen helpen bij het verwerken van emoties die worden opgeroepen door het plotselinge sterfgeval, vraagt dat om een professionele houding.

Aan de basis van een professionele opstelling liggen de eigen gedachten over en gevoelens ten aanzien van de dood (eventueel de zelfdoding) en de overledene. Als u zich als leerkracht, leerlingbegeleider of directie niet bewust bent van uw eigen gedachten en gevoelens, bestaat het risico dat u tijdens het begeleidingsproces achter (pijnlijke) gevoelens komt. Onverwerkte eigen emoties en emoties waarvan men zich niet bewust is worden gemakkelijk overgedragen op leerlingen. Dit kan het begeleidingsproces verstoren en voor leerlingen verwarrend werken. Daarom is een zeker zelfonderzoek noodzakelijk alvorens u aan de begeleiding begint. In dit hoofdstuk wordt hieraan aandacht besteed.

Uiten van emoties

Wanneer er iemand binnen de school overlijdt, maakt dat niet alleen bij leerlingen maar ook bij leerkrachten de nodige gevoelens los. In eerste instantie lijken angst, medeleven en onzekerheid het handelen onmogelijk te maken. Toch zal er iets gedaan moeten worden.

Wat er ook gebeurt, u moet zich als leerkracht allereerst bewust zijn van het feit dat u uw eigen gevoelens niet buiten spel kunt zetten. Leerlingen en ouders verwachten dat ook niet. Integendeel: ze stellen het juist op prijs en weten zich gesteund als u laat zien dat u ook aangedaan bent.

Zelfreflectie

Na de eerste reacties op het overlijden van een leerling of leerkracht zullen leerlingen begeleid moeten worden om met het verdriet om te kunnen gaan. Aan dit begeleidingstraject gaat voor u een zelfreflectie vooraf. U moet weten wat uw eigen gevoelens en gedachten ten aanzien van de dood (zelfdoding) en de overledene zijn.

Zo komt u tijdens de begeleiding van de leerlingen niet voor (pijnlijke) verrassingen te staan.

Een reflectie op eigen emoties en gedachten kan individueel of gezamenlijk in het schoolteam plaatsvinden.

Vragen die bij de zelfreflectie aan de orde moeten komen zijn:

- * hoe kijk ik aan tegen de dood;
 - wat voor associaties roept het begrip 'dood' bij mij op;
 - zijn die associaties rustgevend of onrustgevend, hoe komt dat;
 - welke invloed hebben eerdere ervaringen met de dood op mijn associaties;
- * hoe kijk ik aan tegen een zelfgekozen dood, suïcide;
 - wat voor associaties roept het begrip 'zelfgekozen dood' bij mij op;
 - keur ik die associaties goed, begrijp ik ze of keur ik ze af, begrijp ik ze niet en hoe komt dat;
 - welke eerdere ervaringen heb ik gehad met suïcides of suïcidepogingen en welke invloed hebben die ervaringen op mijn houding van nu;
- * hoe kijk ik aan tegen geweld, geweldsmisdrijven;
 - wat voor een associatie roept het begrip geweld bij mij op;
 - keur ik ze in sommige gevallen goed, begrijp ik ze of keur ik ze af, begrijp ze niet en hoe komt dat;
 - wat zijn mijn eerdere ervaringen met geweld en/of slachtoffers van geweld en welke invloed hebben die ervaringen op mijn houding nu;
- * hoe ervaar ik dit sterfgeval en de wijze waarop de leerling of mijn collega om het leven is gekomen;
 - wat was mijn persoonlijke relatie met de overledene;
 - in welke opzichten zal ik hem/haar missen;
 - in welke opzichten voel ik me eventueel 'bevrijd';
 - zijn er nabestaanden of omstandigheden die het sterfgeval extra problematisch maken? Wie/welke zijn dat in dit geval en hoe sta ik daar tegenover;

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	23 van 28



Essentius

* kan ik het begeleidingsproces alleen aan of kan ik beter hulp vragen?

Het is raadzaam om bepaalde zaken al eerder te bespreken en voor te bereiden binnen het team. Analyse van eigen emoties is daar een belangrijk onderdeel van.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	24 van 28

Kinderen en het besef van de dood

Inleiding

Jonge kinderen kijken op een andere manier tegen de dood dan de wat oudere. Wanneer met de leerlingen over de dood wordt gepraat, is het van belang om hiermee rekening te houden. Daarom wordt hier aandacht besteed aan het besef van de dood op verschillende leeftijden.

Kinderen tot 3 jaar

Heel kleine kinderen tot ongeveer 3 jaar hebben geen echt besef van de dood. Ze kennen nog geen onderscheid tussen levende en niet-levende dingen. Wel zijn ze bang gescheiden te worden van degenen die hen met liefde en warmte omringen. Ze voelen wat verlies is en lijden daar ook onder. De kleintjes gaan nog met een heel natuurlijke manier met de dood om. Volwassenen schrikken hier soms van omdat zij die natuurlijkheid missen. Van angst voor de dode is nog geen sprake.

Kinderen van 3 tot 6 jaar

Kinderen van 3 tot 6 jaar kennen het verschil tussen leven en dood. Ze gebruiken het woord 'Dood' in hun gesprekjes en hun spel: "Jij bent dood, je moet blijven liggen!" Ze weten echter nog niet precies wat dood zijn betekent. Voor hen is 'Dood' iets tijdelijks, een soort slaap waarbij de dode niet meer kan zien of bewegen. Ze beginnen te beseffen dat dood en verdriet met elkaar te maken hebben maar voelen nog geen angst voor de dood.

Kinderen van deze leeftijd denken vaak dat leven en dood elkaar afwisselen. Het lijkt dat zij het de gewoonste zaak van de wereld vinden dat een dierbaar iemand is gestorven. Een vierjarige kan een dag na de begrafenis bijvoorbeeld vragen wanneer de overledene weer terugkomt, om vervolgens diep geschokt te zijn als blijkt dat de betreffende persoon nooit meer terugkomt.

Kinderen in deze leeftijd tonen grote belangstelling voor de lichamelijke en biologische kanten van de dood: "Kan hij niet meer lopen?", "Kan hij nog wat horen als ik iets zeg?" Ze blijven vragen stellen, soms tot vervelends toe: "Wordt hij nu niet vies in de grond?", "Heeft hij nou geen honger in het graf?".

Kinderen van 6 tot 9 jaar

Bij kinderen van 6 tot 9 jaar begint het besef door te dringen dat de dood onomkeerbaar is, onherroepelijk en definitief. Wat het definitieve einde precies inhoudt, begrijpen ze echter nog niet en dat maakt het voor hen erg verwarrend en beangstigend.

Ook beseffen ze aanvankelijk nog niet dat de dood onvermijdelijk is en iedereen overkomt.

Zo kan een achtjarige aan haar vader vragen haar te begraven als ze dood is. Ze realiseert zich nog niet dat haar vader (waarschijnlijk zelfs eerder) ook dood gaat.

Het groeiende besef dat ook mensen van wie je houdt dood kunnen gaan, zorgt voor emotionele veranderingen die soms gepaard gaan met angst: "Kom je nog terug?" Op deze leeftijd krijgen kinderen belangstelling voor de uiterlijkheden die bij een sterfgeval horen zoals de kist, de begrafenis, de crematie en het kerkhof.

Ze interesseren zich ook voor wat er na de dood gebeurt. Als oorzaak voor doodgaan geven ze vaak externe verklaringen. Als hen gevraagd wordt waarom mensen dood gaan, antwoorden ze: "Omdat ze vergiftigd worden", "Wanneer ze een ongeluk krijgen" of "Als ze uit een vliegtuig vallen". Een uitzondering vormen kinderen die in hun omgeving met dood te maken hebben gehad, zij hebben een reëler beeld van het gebeuren.

De vragen die kinderen in deze leeftijd vaak stellen komen op volwassenen soms erg nuchter over: "Waarom heeft Bram een bril op, hij kan toch niets meer zien?", "Wordt zijn bril ook verbrand?" Kinderen van deze leeftijd zijn kwetsbaar omdat ze weliswaar de betekenis van de dood kunnen begrijpen, maar nog niet in staat zijn alle implicaties te overzien.

Kinderen van 9 tot 12 jaar

Kinderen uit de bovenbouw weten dat dieren, mensen en planten leven en dat alles wat leeft eenmaal dood gaat. Op de vraag waarom mensen dood gaan noemen ze voornamelijk fysieke oorzaken: "Ze krijgen kanker", "Omdat ze oud zijn" of "Omdat ze een hartaanval krijgen." Een enkel wijsneusje zal ook niet-concrete oorzaken noemen zoals: "Iedereen moet sterven", "God roept je bij zich" of "De wereld wordt anders te klein."

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	25 van 28

Kinderen van deze leeftijd zijn minder afhankelijk van volwassenen. Ze willen dan ook niet altijd aandacht vragen voor hun verdriet. Ze proberen er zelf mee klaar te komen, ook om niet kinderachtig te lijken. Maar omdat de gevoelens er toch uit moeten, vertonen ze soms lastig en opstandig gedrag.

Kinderen van 12 jaar en ouder

De onvermijdelijkheid en universaliteit van de dood dringen door wanneer kinderen de tienerleeftijd hebben bereikt. Hun intellectuele vaardigheden zijn dan zo ver ontwikkeld dat ze de dood zien als het onvermijdelijke einde van het leven.

De persoonlijke en emotionele afstand zijn echter nog groot. Het kan iedereen overkomen, behalve mensen in de eigen omgeving. Maar dat verandert drastisch als ze te maken krijgen met het sterven van een groepsgenoot. Juist jongeren worden diep geraakt wanneer de dood in hun nabije omgeving toeslaat.

Ze zijn in een fase waarin ze vraagtekens zetten bij het leven. Ze vragen zich af wat de zin van het leven is: "Waarom en waarvoor zijn we op aarde?" Een confrontatie met de dood maakt dat de vragen en soms ook de verwarring rondom het leven en de dood toenemen.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	26 van 28

Fasen in de rouwverwerking

Inleiding

Kinderen rouwen ook, net als volwassenen. In grote lijnen is het rouwproces hetzelfde. Kinderen ervaren dezelfde pijn, maar hun reacties zijn minder voorspelbaar. Hier worden de verschillende rouwfasen in algemene zin belicht.

Fase 1: Boosheid, verdriet en angst

In de eerste fase moet de realiteit onder ogen worden gezien: de medeleerling of leerkracht is dood, hij of zij is er niet meer. Hoe graag volwassenen dat ook willen, kinderen kunnen niet altijd beschermd worden tegen verdriet en pijn. Ze zullen met de werkelijkheid moeten leren leven.

In deze fase voeren boosheid, pijn, verdriet en angst (om bijvoorbeeld ook een ongeluk te krijgen) de boventoon. Ook kunnen kinderen zich schuldig voelen omdat ze de overleden leerling of leerkracht hebben gepest of ruzie met hem/haar hebben gemaakt en dit nu nooit meer goed kunnen maken.

Fase 2: Desoriëntatie en desorganisatie

In deze fase is sprake van rusteloosheid en sterk wisselende gevoelens. De leerling is dikwijls druk doende met niets. Hij of zij kan doorlopend met de voeten schuiven, plotseling opstaan en door het lokaal lopen of lachen op momenten dat dat niet verwacht wordt. Ook kan er sprake zijn van concentratieproblemen.

Fase 3: De ontkenning

In deze fase ontkent de leerling de werkelijkheid omdat deze te veel pijn doet. Er is geen opvallend gedrag.

De meeste kinderen kiezen in deze fase wat meer voor alleen zijn en de eenzaamheid. Het verdringen van het verlies kan ertoe bijdragen dat de leerling geen nieuwe intieme gevoelsrelaties aan wil gaan om nieuw verlies te voorkomen.

Fase 4: Opstandigheid

In deze fase protesteert de leerling tegen de werkelijkheid. Sommige kinderen zijn kwaad op personen die in hun ogen de dood hadden kunnen voorkomen (verwijten aan bijvoorbeeld ouders, politie, huisarts, ziekenhuis). Ook kan er sprake zijn van concentratie - en leerproblemen, slapeloosheid en terugval in een vorige ontwikkelingsfase (bijvoorbeeld weer duimen of bedplassen, thuis en op school zich extra aanhankelijk en afhankelijk tonen).

Fase 5: Aanvaarding

In deze fase wordt het verlies onder ogen gezien. De leerling koestert bewust sommige eigendommen van de overledene. Na idealisering van de overleden leerling of leerkracht wordt het beeld van hem of haar realistischer. De leerling praat over de overledene, over wat hij of zij deed of zei in bepaalde situaties.

Fase 6: Integratie

Het verwerken van de rouw maakt de leerling beter toegerust voor de toekomst. De aandacht wordt weer op anderen gericht en er is weer ruimte voor nieuwe relaties. De leerling kan weer genieten van gewone dingen in het leven; het verdriet is verwerkt.

Tot slot

Voor alle fasen van het rouwproces geldt:

- nieuw verlies werpt leerlingen terug in het rouwproces;
- elke leerling heeft zijn eigen tempo in het verwerken van een verlies;
- een rouwproces verloopt nooit helemaal volgens het boekje. Zeker bij kinderen komt het heel veel voor dat kracht en zwakte elkaar afwisselen. Net als volwassenen de indruk hebben dat het kind alles vrij goed heeft verwerkt, komt er plotseling weer een periode van terugval;

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	27 van 28



- bij sommige leerlingen komen de eerste rouwreacties pas na weken of maanden. Ze laten aanvankelijk weinig merken van hun gevoelens, vragen niets, ondergaan alles gelijkmatig en gaan hun eigen gangetje;
 - kinderen kunnen niet de hele tijd bezig zijn met verdriet, zoveel pijn kunnen ze niet verdragen. Het kan zijn dat ze tijdens de pauze krijgertje spelen en een uur later weer intens verdrietig zijn. Dat betekent ook dat praten over verdriet afgewisseld moet worden met andere activiteiten waarin leerlingen hun gevoelens kwijt kunnen of zich kunnen uitleven;
 - in tegenstelling tot volwassenen (die hun emoties zoveel mogelijk proberen te beheersen), uiten kinderen hun emoties soms heel direct. Ze huilen hysterisch, reageren agressief, zijn woedend omdat hun vriendje hen is afgenomen, schoppen tegen de deur en bonken tegen de muur. Het is niet gemakkelijk om hiermee om te gaan. Toch moeten de boosheid, de angst en het verdriet eruit, het is een normale explosie na een verlies.
- Het is daarom van belang om te zoeken naar uitwegen waarbij de leerling zichzelf of anderen geen schade kan berokkenen. Zo kan een leerling zich uitleven tijdens het voetballen of hardlopen of zich afreageren op een boksbal;
- met name pubers stellen hun rouw nog al eens uit. De ontwikkelingstaken van jongeren in de puberteit zijn al zo zwaar, dat rouwen er niet meer bij kan.

documentnaam	'Kijk eens om je heen' Addendum 3.0 'Omgaan met rouw en verdriet'	datum akkoord GMR	11-5-2016
domein	Organisatie	datum	17-11-2020
status	Definitief	pagina	28 van 28